

K POJMU „PREVRÁTENÉ FORMY VEDOMIA“

LUBICA HÁBOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

HÁBOVÁ, L.: The Concept of Perverted Forms of Consciousness. Filozofia 44, 1989, No. 2, p. 194.

The subject of this contribution are some negative phenomena of our time, signified in many philosophical analyses by Marx's concept „perverted consciousness“. By comparing the meaning which was put into this term by Marx himself, with the character of contemporary phenomena and the objective social processes, the author attempts to point out that from the point of view of the substance of these processes, going on in our society these phenomenal forms or their reproduction at the level of day-to-day consciousness are not perverted, on the contrary they are adequate, carried by objective controversies of the contemporary social process.

Protirečivosť a komplikovanosť našej súčasnej spoločenskej praxe nás čoraz častejšie núti zaoberať sa javmi, ktoré sú z hľadiska spoločnosťou vytvácaných projektov negatívne a nežiadúce. Medzi tieto javy patria aj najrôznejšie predstavy na úrovni každodenného vedomia, ktoré niekedy vstupujú priamo do otvoreného rozporu so vžitými predstavami o povahе a podstate socialistickej spoločnosti. Sú to napríklad predstavy, podľa ktorých majetok v rámci spoločenského vlastníctva nie je majetkom individua (je preň „cudzí“), a preto nemá žiadny zmysel ho zveľaďovať, ba naopak, možno sa k nemu správať indiferentne, až vandalsky. (Vedľa toho nie je moje a štát na to má; kto nekradne, okráda vlastnú rodinu“ a pod.). Sem patria aj predstavy, podľa ktorých o závažných veciach v spoločenskom, ale i individuálnom kontexte nerozhoduje jednotlivec (ani sa na tomto rozhodovaní závažným spôsobom nepodieľa), ale niekto iný — spravidla určité inštitúcie (štát), prípadne aj určité osobnosti a pod. Jednou z koncentrovaných podôb takýchto predstáv je napríklad predstava o „ovládnutosti inštitúciami“, presvedčenie o „vláde“, či dokonca „nadvláde“ inštitúcií („u nás vládnú úrady“; „za nás myslia iní“ a pod.). Pochybnosti jednotlivca o vlastnej kompetencii v oblasti regulácie či zdokonaľovania spoločenského mechanizmu, v oblasti utvárania vlastných názorov, potrieb a záujmov, v oblasti osobnej iniciatívy a pod. však nie sú zanedbateľné, pretože navodzujú také sociálnopsychické postoje ako politický a ideologickej konformizmus, indiferentnosť, pasivitu, štandardizovanosť potrieb a záujmov atď., ktoré sú závažnou prekážkou napredovania spoločnosti. Do tejto kategórie patria aj predstavy a názory, podľa ktorých je povaha spoločenského diania pre jednotlivca nepriehľadná a nezrozumiteľná, že je voči nemu „cudzia“ („to nie je pre obyčajného človeka“, „to je vysoká politika“ a pod.). Objektivizáciou takýchto predstáv je potom hľadanie „náhradného rozmeru“, v ktorom by jednotlivec bol „doma“ — či už vo fiktívnej slobode súkromného ústrania alebo vo svete, ktorý „dáva zmysel tomuto nezmyselnému svetu“

(náboženstvo, sektárstvo a pod.). A napokon, rovnakej povahy sú aj postoje a predstavy, preferujúce osobné výhody a postavenie, materiálnu zabezpečenosť individuálnej existencie pred spoločenskými problémami a záujmami, súhrne označované ako malomeštiactvo.

Spomínané javy sa preto oprávnené stávajú predmetom kritickej teoretickej reflexie, usilujúcej o definovanie ich povahy, no najmä objektívneho základu ich existencie a reprodukcie. V jednej zo svojich podôb filozofická reflexia (či už v latentnej alebo explikovanej podobe) kvalifikuje podobné javy každodenného vedomia ako „prevrátené formy vedomia“, ktoré na úrovni každodenného, bežného vedomia reprodukujú prevrátené javové formy rôzneho druhu. Keďže takéto chápanie sa stalo aj metodologickou súčasťou úlohy ŠPZV, zameranej na skúmanie vedomia súčasnej spoločnosti, pokúsime sa teraz vyjadriť k oprávnenosti takéhoto prístupu. Keďže ide o termíny, zavedené Marxom, budeme prihliadať na význam uvedených pojmov v Marxových analýzach, aj na povahu súčasných javov, ktoré sa nimi označujú. Pre zjednodušenie sa sústredíme na javovú formu, ktorá je základom predstáv, charakterizovaných v úvode ako „presvedčenie o nadvláde inštitúcií“.

U Marxa, ako vyplýva už zo samostatného pojmu „prevrátená javová forma“, ide o takú formu javu, ktorá zastiera skutočný proces svojho vzniku, svoj skutočný vzťah k podstate, s ktorou je v „kvalitatívnom protirečení“. Miera odklonu javu od podstaty môže variovať — Marx hovorí typologicky o „iracionálnej“ a „imaginárnej“ javovej forme, pričom v druhom prípade je predmet javovou formou podstaty, ktorú sám v skutočnosti nemá (napríklad imaginárny pojem „cena práce“). Takéto javové formy sa potom na úrovni každodenného vedomia reprodukujú ako „prevrátené predstavy“, či „transponované vedomie“, ako masové a individuálne ilúzie ľudí, ktorí za zdánlivým pohybom vecí nedokážu odhaliť ich skutočný pohyb. Za určitých okolností sa dialektika podstaty a javu zatemňuje tak, že bezobsažné formy začínajú žiť svoj vlastný život, „nepriznávajú“ sa k svojim podstatám a podmieňujú aj spôsob videnia sveta ľudí, ktorí s nimi prichádzajú vo svojej každodennej praxi do styku.

Okolnosti, ktoré spôsobujú vznik prevrátených javových foriem a následne aj prevrátených predstáv, spája Marx bezprostredne s povahou a podstatou spoločnosti, ktorú analyzoval — s kapitalizmom. Tak napríklad v súvislosti s premenou nadhodnoty na formu zisku hovorí, že „zisk, ako ho tu máme spočiatku pred sebou, je teda to isté, čo nadhodnota, lenže v mystifikovanej forme, ktorá však nevyhnutne vyplýva z kapitalistického spôsobu výroby“ (1, s. 60). Táto podstatná súvislosť vystupuje do popredia napríklad aj pri jeho analýze tovarového fetišizmu: „To, čo platí len o tejto osobitnej forme výroby, o tovarovej výrobe, že totiž špecificky spoločenský charakter navzájom nezávislých súkromných prác spočíva v ich rovnosti ako ľudskej práce a nadobúda formu hodnotového charakteru produktov práce, javí sa ľuďom, zajatým vo

vzťahoch tovarovej výroby pred týmto objavom, ako aj po ňom, rovnako definitívne platné, ako že existuje forma vzduchu, jeho fyzikálna telesná forma, i keď veda rozložila vzduch na jeho základné prvky“ (2, s. 77).

Marx teda považuje prevrátené javové formy za objektívne, zákonitité formy reprodukčného cyklu kapitalistickej spoločnosti. Sú imanentnou, organickou súčasťou jej vývinového pohybu a ako také sa nevzťahujú len na povahu ekonomických procesov, ale napríklad na miesto a funkcie, ktoré v týchto procesoch prináležia jednotlivým individuám. Marx hovorí o „nepravých rolách“, ktoré ľudia hrajú a o „charakterových maskách“, ktoré si nasadzujú v procese tovarovej výroby — t. j. v procese zvecňovania osôb a perzonifikácie vecí.

Na to, aby sa takéto prevrátené javové formy dali identifikovať ako prevrátené, t. j. aby bolo možné pochopiť ich prevrátenosť, treba prekročiť historicky určený spôsob spoločenskej výroby, na ktorý sa viažu, a nahliadnuť ich zo zorného uhla predchádzajúcich, resp. budúcich foriem výroby: „Preto všetok mysticizmus tovarového sveta, všetky čary a kúzla, ktoré zahmlievajú produkty práce na základe tovarovej výroby ihneď zmiznú, len čo prejdeme k iným formám výroby“ (2, s. 79). Marx, ako je známe, previedol obe porovnania a ukázal, že „podoba životného spoločenského procesu, t. j. materiálneho výrobného procesu, sa zbaví svojho zahmlneného mystického závoja len vtedy, keď sa ako produkt slobodne zospoločenstených ľudí dostane pod ich vedomú plánovitú kontrolu“ (2, s. 81).

Prevrátené javové formy sú teda zákonitými formami vývinu spoločnosti, kde iba tovarová forma asociouje jednotlivých výrobcov, ktorí sa spájajú až sprostredkovane, cez výmenu. Ak výroba nie je od začiatku spoločenská, je nutná iluzórna výmena tovarov, aby spojila prácu jednotlivcov „za ich chrbtom“ a poznačila tak aj ďalšie javové formy reprodukcie ich spoločenského života.

Tento postulát o zákonitosti a objektívnosti prevrátených javových foriem v kapitalistickej spoločnosti, založenej na tovarovej výrobe, budeme považovať za prvý metodologicky závažný záver, ktorý plynie z Marxovho chápania tohto pojmu pre naše skúmanie. Možno ho zhrnúť do konštatovania, že Marx pojmom „prevrátené javové formy“ označuje také javové formy reprodukcie spoločenského života, ktoré sa v dôsledku antagonistického protirečenia, obsiahnutého v základe výrobného spôsobu ako aj rozvinutosti a komplikovanosti jeho systému vzdalaľujú od svojej podstaty, odrážajú ju skreslene, prevrátene, ba až imaginárne, avšak inak ju odrážať nemôžu, pretože sú životne viazané na svoj antagonisticky protirečivý základ.

Druhý pre nás závažný postulát súvisí s povahou predstáv, ktoré sprevádzajú takéto prevrátené javové formy. K ich povahе Marx poznamenáva, že „v kapitalistickej spoločnosti je aj nekapitalistický výrobca ovládaný kapitalistickými predstavami“ (1, s. 62) a že práve ony, „[t. j. formy, ktoré zastierajú spoločenský charakter súkromných prác, a teda

i spoločenské vzťahy medzi súkromnými výrobcami) tvoria kategórie buržoáznej ekonómie. Sú to *spoločensky platné a teda objektívne* (podč. autorka) myšlienkové formy výrobných vzťahov tohto historicky určeného spoločenského spôsobu výroby“ (2, s. 78). Pri analýze premeny hodnoty pracovnej sily na formu mzdy napríklad ukazuje, že „na tejto javovej forme, ktorá zakrýva skutočný vzťah a ukazuje práve jeho opak, sa zakladajú všetky robotníkove ako aj kapitalistove právne predstavy, všetky mystifikácie kapitalistického spôsobu výroby, všetky jeho ilúzie o slobode, všetky apogetické úskoky vulgárnej ekonómie“ (2, s. 449), ale i klasickej politickej ekonómie, ktorá „sa takmer dotýka pravého stavu vecí, ale ho vedome neformuluje. Nemôže tak urobiť, pokial väzí vo svojej buržoáznej koži“ (2, s. 450).

Tretím a z hľadiska nami sledovaného problému azda najzávažnejším postulátom, plynúcim zo spôsobu, akým Marx odhaluje a dešifruje prevrátené javové formy a ich reprodukciu v hlavách ľudí, je dôslednosť, s akou vyvodzuje prevrátené javové formy a im zodpovedajúce predstavy z ich protirečivých podstát, t. j. dôslednosť, s akou pri skúmaní tohto fenoménu uplatňuje a rozvíja dialektiku podstaty a javu. Táto dialektika je z istého hľadiska vlastne osou jeho analýz v *Kapitálii*, a z nej Marx odvíja detailné analýzy foriem pohybu a metamorfóz kapitalistického výrobného spôsobu. Podstata, z ktorej Marx vyvodzuje jednotlivé javové formy, je vždy konkrétna, jej bytie je vždy „nesené“ konkrétnym vnútorným protirečením. Tak napríklad pri premene hodnoty, t. j. podstaty tovaru na jeho výmennú hodnotu, vychádza z vnútorného protirečenia medzi úžitkovou hodnotou a hodnotou; pri analýze premeny nadhodnoty na formu zisku zasa z protirečenia medzi konštantným a variabilným kapitálom a pod. Marx vždy skúma podstatu a vonkajšie javové formy procesov, reálne prebiehajúcich v rámci konkrétny historicky určeného spôsobu výroby, ktorý skúmal.

Pokúsme sa teraz posúdiť povahu jedného z javov, ktoré sme na začiatku našich úvah označili za negatívne, na pozadí uvedených znakov Marxovej analýzy. Vychádzame pritom z predpokladu, že základom predstáv a presvedčení, ktoré sme na začiatku označili za protirečiace predstavám o socialistickej spoločnosti, sú isté im zodpovedajúce javové formy. Za základ predstáv o „nadvláde inštitúcií“ budeme preto považovať byrokratizmus ako jednu z javových foriem reprodukčného cyklu súčasnej socialistickej spoločnosti. Rozhodnutie o tom, či podobné názory o mieste a funkcií inštitúcií v našej spoločnosti sú adekvátné, alebo „prevrátené“, bude preto závisieť od určenia povahy tejto javovej formy. Inými slovami, aby sme za prevrátené mohli označiť tieto predstavy, museli by sme ako prevrátenú (iracionálnu či imaginárnu) kvalifikovať aj javovú formu, na ktorú sa vzťahujú.

Vyjdeme z konštatovania, že „výraz ‚socialistický malomeštiak‘ alebo ‚socialistický byrokrat‘ je imaginárny, ide o absurdné protirečenie. Zďaleka však nie je čírou fikciou: malomeštiactvo a byro-

kracia nie sú javové formy socialistických vzťahov, ale reálne formy tých vzťahov, ktoré socializmus ešte nestihol pretvoriť“ (3, s. 314, tiež 5, s. 322). Všimnime si hneď, že status toho, čo sa tu kvalifikuje ako imaginárna javová forma, nezodpovedá tomu, čo sa skrýva pod Marxovým pojmom prevrátenej javovej formy: u Marxa sú to, ako sme už uviedli, objektívne, zákonité formy pohybu a vývinu kapitalistického spôsobu výroby. Pokiaľ kapitalizmus zostáva kapitalizmom, nemôže sa vyvíjať inak ako práve cez tieto prevrátené formy. Tu však ide o javové formy, protirečiace podstate daného spoločenského systému, ktoré sú imaginárne práve preto, že sa v nich prejavuje podstata iného, predchádzajúceho spoločenského systému. Plnia teda funkciu javovej formy podstaty, ktorú samy nemajú. Vzniká však otázka, vzhľadom na akú podstatu možno tieto javové formy kvalifikovať ako prevrátené — imaginárne? Pôjde zrejme o také sociálne vzťahy, z ktorých sa byrokratizmus ako javová forma nemôže vyvinúť, ani sa na ich základe reprodukovať.

V súčasnej literatúre sa pojem „byrokratizmus“ (ale i „byrokracia“) bežne používa na označenie takého spôsobu organizácie a riadenia spoločnosti, ktoré je založené na existencii byrokracie ako zvláštnej sociálnej vrstvy profesionálne späť s touto organizáciou a riadením, pri súčasnom odcudzení a nadvláde štátnej moci nad procesmi, prebiehajúcimi vnútri spoločenského organizmu. Existencia tejto vrstvy vo vlastnom zmysle slova je pritom podstatne viazaná na vznik kapitalistického spoločenského systému a podmienená predovšetkým obrovským rastom deľby práce a nevyhnutnosťou technicko-organizačného zabezpečenia fungovania jednotlivých podnikov, nutnosťou zabezpečenia politickej moci buržoázie a pod. Povaha a protirečivý charakter tejto vrstvy je v konečnom dôsledku určovaný antagonisticky protirečivou povahou kapitalistického spôsobu výroby ako aj imanentnou tendenciou inštitúcií každého druhu k osamostatňovaniu sa. Tak je byrokracia na jednej strane záujmovo spojená s vládnucou vrstvou a predstavuje nástroj udržiavania jej moci, no na druhej strane sa stavia aj proti tejto triede presadzovaním iluzórneho obecného záujmu, ktorý je vlastne zvláštnym záujmom byrokracie ako osobitnej vrstvy a uzurpovaním funkcií, pôvodne náležiacich spoločenskému organizmu. S postupujúcou intervenciou byrokracie do všetkých sfér spoločenského života dochádza k byrokratizmu — patologickému, disfunkčnému uplatňovaniu riadiacich a reprezentatívnych funkcií, pri ktorom „inštrumentálne vzťahy a súvislosti prevažujú nad sociálnopsychologickým obsahom vzťahov medzi orgánmi riadenia a základnými štruktúrnymi prvkami sociálnej organizácie“ (5, s. 46). Vo všeobecnosti možno povedať, že základom a živou pôdou reprodukcie byrokratizmu je také usporiadanie spoločnosti, ktoré si v dôsledku pôvodnej neasociovanosti (či neúplnej asociovanosti) bezprostredných výrobcov a v dôsledku objektívnych tendencií výrobného procesu k čoraz väčšej spoločenskosti vynucuje rôzne iluzórne formy ich

asociovania. Existencia byrokracie ako vrstvy, vyjadrujúcej a brániacej akoby „obecný“, „celospoločenský“ záujem, je teda sprievodným znakom života každej spoločnosti, ktorej základné protirečenie by sa azda najvýstižnejšie dalo vyjadriť ako „protirečenie medzi stupňom spoločenskosti deľby práce a stupňom spoločenskosti vlastníckeho pomeru k výrobným prostriedkom“ (6, s. 45), t. j. vlastne každej spoločnosti, založenej na tovarovej výrobe, pričom povahu tohto protirečenia podmieňujú aj ďalšie protirečenia vnútri spoločenského organizmu.

Z hľadiska nami sledovaného problému možno predbežne konštatať, že v spoločnosti takéhoto typu je byrokratizmus normálnou javovou formou jej podstatných vzťahov, pretože jej základné protirečenie si vynucuje existenciu zvláštej vrstvy, ktorá by „naprávala“ nedostatky z neho plynúce. V takejto spoločnosti majú ľudia oprávnené a adekvátné predstavy o nadvláde inštitúcií, pretože inštitúcie objektívne majú toto postavenie, a práve ľakým spôsobom intervenujú aj do ich každodenného života.

V akom type spoločnosti je však byrokratizmus prevrátenou — imaginárnu javovou formou? V akej spoločnosti byrokratizmus nie je formou žiadneho z jej podstatných vzťahov? A napokon, aká je podstata takej spoločnosti?

Zdá sa, že to musí byť predovšetkým spoločnosť, úplne zbavená onoho základného protirečenia každej spoločnosti, založenej na tovarovej výrobe, kde sa teda rovnaká (t. j. úplná) miera spoločenskosti vzťahuje nielen na systém deľby práce, ale i na vzťah výrobcov k podmienkam a prostriedkom výroby a kde si teda žiadna časť spoločnosti v žiadnej forme (ani napr. vo forme štátu) nemôže privlastňovať výsledky práce jej inej časti; kde sa práca stala potrebou, a nie nevyhnutnosťou, a kde sa plne realizuje princíp „každý podľa svojich schopností, každému podľa jeho potrieb“; kde sa stane reálnym „všeestranný a harmonický rozvoj osobnosti“ a kde slobodný rozvoj každého jednotlivca je podmienkou rozvoja všetkých; kde jednotlivec chápe záujmy spoločnosti ako svoje vlastné a kde spoločnosť zabezpečuje priestor pre realizáciu záujmov jednotlivca. Ide tu teda o takú spoločnosť, kde sa spravodlivosť a rovnosť nevzťahuje len na pomer výrobcov k výrobným prostriedkom, ale aj na sféru deľby práce a rozdelovania a kde sa spoločenské vzťahy stanú priebehadnými a budú pod uvedomelou spoločenskou kontrolou všetkých ich subjektov. Pri takomto jej usporiadaní sa rušia všetky formy odcudzenia, produkujúce sily, stojace nad spoločnosťou a proti nej a v dôsledku zrušenia nerovnosťí, plynúcich z dispozičných, profesiových a iných zvláštností jej členov, mizne potreba akejkoľvek nad spoločnosťou stojacej riadiacej a donucovacej sily, vyjadrujúcej iluzórny obecný záujem. Tým je zrušená aj možnosť intervenovania tejto sily do jednotlivých oblastí spoločenského života, a tým vlastne aj možnosť byrokratizmu. V tejto fáze budovania komunistickej spoločnosti (teda v komunizme v užšom zmysle slova) prestáva byť byrokratizmus javovou for-

mou procesov, charakterizujúcich jej podstatu. Aká je však súvislosť medzi byrokratizmom a jej prvou fázou — t. j. socializmom?

Pri hľadaní odpovede na túto otázku sa zrejme nevyhneme dvom krokom: 1. nutnosti vymedziť podstatu a povahu socializmu; 2. konfrontácií pojmu socializmu s konkrétnou historickou skutočnosťou praxe budovania socializmu.

Ako je známe, bol to práve Lenin, ktorý po skúsenostiah z VOSR opakovane upozorňoval na „fažkú a mučivú“ cestu prechodu k socializmu, na dlhodobosť prechodného obdobia na ceste ku komunizmu a na rôznorodosť možných vývinových foriem socializmu, ktoré sa nedajú vtesnať do žiadnej abstrakcie a nedajú sa bezo zbytku predvídať. Videl obraz socializmu realisticky ako spoločnosť, vyrastajúcu zo základov starej spoločnosti a značne nimi poznamenanú, ako situáciu, kde sa každý snaží dať spoločnosti čo najmenej a dostať zo spoločenského bohatstva čo najviac. Videl ho ako spoločnosť, ktorá „nemôže ešte zabezpečiť spravodlivosť a rovnosť: rozdiely a bohatstvo, teda nepravodlivé rozdiely ostanú, len vykorisťovanie človeka človekom nebude možné, pretože už nikto nebude môcť byť súkromným vlastníkom výrobných prostriedkov“ (7, s. 129). Rovnako ani „buržoázne právo nebude odstránené úplne, ... len vo vzťahu k výrobným prostriedkom. Zostáva však v platnosti ... ako regulátor (určovateľ) pri rozdeľovaní výrobkov a pri delbe práce medzi jednotlivými členmi spoločnosti“ (7, s. 130—131). V tomto zmysle vidí ako nevyhnutnú existenciu evidencie a prísnej kontroly ako aj iných foriem autoritatívnej moci, vytvárajúcej reálnu možnosť vzniku a reprodukcie byrokratizmu. Pri konkretizovaní predstavy o socializme sa tu teda zreteľne črtá ono protirečenie medzi stupňom spoločenskosti deľby práce a stupňom spoločenskosti vlastníckeho pomeru k výrobným prostriedkom, ktoré určuje povahu socializmu ako aj ďalšie jeho protirečenia.

Napriek tomu však v doterajšej (najmä, ale nielen učebnicovej) literatúre, venovanej problémom socializmu, prevládal prístup, ktorý ignoroval tieto podstatné zvláštnosti prvej fázy budovania komunistickej spoločnosti a ktorý konštruoval skôr abstraktný pojem socializmu, založený na normatívnom, neprotirečovom vymedzovaní jeho podstatných charakteristik. Tak sa stretávame napríklad s vymedzením socializmu ako „spoločnosti, založenej na spoločenskom vlastníctve výrobných prostriedkov a súčasnom plánovitom riadení celej spoločnosti“ (8, s. 67), či s definovaním socializmu ako „spoločenského zriadenia, ktoré vzniká v dôsledku likvidácie buržoázneho spôsobu výroby“ a kde „vzájomné vzťahy všetkých skupín charakterizuje sociálnopolitická a ideová jednota...“ a kde sa „na základe spoločenského vlastníctva ... uskutočňuje plánovitý rozvoj národného hospodárstva, nedostupný pre kapitalizmus...“ a kde sa napokon „život spoločnosti buduje na základe širokej demokracie, zapojenia pracujúcich do aktívnej účasti na riadení štátnych záležitostí“ (9, s. 475—476).

Aj v literatúre, ktorá reflektuje protirečenie ako hybný moment vývoja socialistickej spoločnosti, a nie ako jej nedostatok, sa pri formulovaní pojmu socializmu vychádza z „obecnej podstaty socializmu“, ktorá „spočíva práve v tom, že socializmus má (podč. autorka) vo všetkých krajinách riešiť predovšetkým sociálno-ekonomickej úlohy, zmeniť vykoriastovateľský spoločensko-ekonomický systém nastolením socialistického a komunistického spôsobu výroby, dať rozvoj ekonomiky do služieb pracujúcich...“ (10, s. 159). Na inom mieste zasa v „socialistickom systéme neexistujú podmiénky pre pôsobenie zákona nerovnomerného vývoja a vo všetkých krajinách ... sa zabezpečuje nepretržitý, plánovitý rast ekonomiky“ (11, s. 153). Je zrejmé, že v kontexte takto vymedzovaného pojmu socializmu sa byrokratizmus stáva skutočne imaginárnu javovou formou. Zostáva však otázkou, či takto vymedzené pojmy plnia úlohu „užitočných abstrakcií, ktoré umožňujú hlbšie a adekvátnie pochopiť mnohotvárnosť reálnych javových foriem spoločenskej skutočnosti. Zdá sa, že tu sa teória socializmu stretáva s vážnymi ťažkosťami. Svedčia o tom napríklad pretrvávajúce nezhody pri pokusoch o vymedzenia základného protirečenia socializmu (pozri napr. 10, 11), ale aj stav rozpracovania teórie politickej ekonómie socializmu, komplikovaný navyše súčasnými ekonomickými pohybmi. Tento deficit sa chronicky prejavuje pri konfrontácii s komplikovanou praxou nášho súčasného spoločenského života.

Ako potvrdzujú napríklad aj skúsenosti zo základného výskumu v oblasti vedomia súčanej spoločnosti (hovorí sa o tom na viacerých miestach diskusie, uverejnenej v tomto čísle časopisu), súčasná situácia vo vzťahu medzi teóriou a praxou socializmu naznačuje určitý nevyhnutný posun v hodnotení a používaní doteraz frekventovaných a nespochybňovaných pojmov, kategórií a definícií. Podobne, ako sa pri budovaní teórie vedomia spoločnosti ukazuje, že pojmy „vedomie spoločnosti“, „vedomie individua“ a pod. sú metodologicky nosnejšie a informačne obsažnejšie, než doposiaľ zaužívané pojmy „spoločenské vedomie“, či „individuálne vedomie“, bude zrejme nevyhnutné aj na úrovni všeobecnej teórie socializmu voliť pojmy, ktoré umožnia pochopiť skúmaný predmet v procese jeho reálneho fungovania a reprodukcie. Z tohto hľadiska by napríklad bolo možné uvažovať o pojme „podstata súčasnej socialistickej spoločnosti“, či „podstata súčasného socializmu“, ktorý by zahrnoval konkrétné historické zvláštnosti vývinu socializmu v našej spoločnosti pri súčasnom rešpektovaní zvláštností socializmu ako takého. Takýto postup nebude žiadnym znižovaním významu pojmov, vypracovaných v súvislosti s modelovaním budúcej spoločnosti klasikmi marxizmu. Doteraz zaužívané pojmy však boli do značnej miery extrapoláciou a ich hlavný význam spočíval a spočíva vo vymedzovaní kvalitatívnych hraníc medzi kapitalizmom a budúcou spoločnosťou. Na druhej strane však bude užitočné pripomenúť si aj v súvislosti s pojmom socializmu Leninove napomenutie: „Odkiaľ vezmete pojem spoločnosti a pokroku

vôbec, keď ste ešte nepreskúmali ani jednu spoločensko-ekonomickú formáciu konkrétnie, keď ste ešte nedokázali sformulovať ani tento pojem?“ (12, s. 184). Aj pre pojmy takej všeobecnosti, ako je pojem socializmu, zrejme platí, že „jednota historickej dialektiky a logiky vývinu pojmov sa naruší, ak vedecko-teoretické myslenie bude ignorovať rozvoj objektívnych protirečení v nových spoločenských javoch, ako aj ich odraz v pojmoch“ (13, s. 41). Mali by to byť pojmy, ktoré pri plnom rešpektovaní zvláštností socializmu ako takého (ktoré súvisia so zrušením antagonizmu medzi triedami a odstránením vykorisťovania) umožňujú zachytiť podstatu procesov, prebiehajúcich v súčasnosti a adekvátnie posúdiť mnohé javy, ktoré každenné vedomie už dávnejšie signalizuje ako akútne problémy — napríklad aj predstavy, ktorých prevrátenosť a imaginárnosť sa snažíme posúdiť.

Prijmieme teda východisko, že podstatou súčasného socializmu je ono protirečenie medzi stupňom spoločenskosti delby práce a stupňom spoločenskosti vlastníckeho pomeru k výrobným prostriedkom, vlastné každej spoločnosti, založenej na tovarovej výrobe. V kapitalistickej spoločnosti má toto protirečenie antagonistický charakter, a preto sa môže vyvíjať len smerom podriadenia si jedného pólu druhým. Byrokratizmus je tu preto nevyhnutnou javovou formou podstatných vzťahov. V socializme antagonizmus mizne, protirečenie však zostáva. Byrokratizmus už preto nemôže byť nevyhnutnosťou, ale zostáva reálnou možnosťou, ktorej uskutočnenie je viazané na konkrétnie historické zvláštnosti tej-ktorej spoločnosti, budujúcej socializmus. Prax posledného obdobia potvrdzuje reálne pôsobenie tohto protirečenia: reálny status tovarovej výroby a peňažných vzťahov za socializmu, problémy vzťahu medzi spoločenským vlastníctvom výrobných prostriedkov a novými formami (aj individuálnymi) hospodárenia; reálne protirečenia medzi záujmami jednotlivcov a celospoločenskými záujmami, medzi úrovňou výroby a reálnymi potrebami obyvateľstva, protirečenia, vyplývajúce zo sociálnej diferenciácie obyvateľstva a pod. To všetko sú faktory, reálne prispievajúce k reprodukcii byrokratizmu. Tieto protirečenia nenegujú reálnu možnosť zrušenia všetkých foriem odcudzenia (jedným z dôsledkov ktorého je aj byrokratizmus), danú vznikom socializmu. Potvrdzujú však, že vývin socializmu nie je automatickým pôsobením zákonitostí, daných týmto vznikom, ale že realizácia jeho základných možností je podmienená súčinnosťou mnohých faktorov. Byrokracia tu teda už nemôže byť nástrojom vládnúcej triedy, ale zostáva reálna možnosť jej odcudzenia od spoločenského organizmu, ako aj možnosť ochromovania jeho chodu presadzovaním iluzórneho záujmu, ktorý vydáva za obecný.

Z tejto perspektívy — t. j. z hľadiska „podstaty súčasnej socialistickej spoločnosti“ sa nám teda byrokratizmus nejaví ako „imaginárna javová forma“ ani ako „absurdné protirečenie“. Videli by sme ho skôr ako jednu z reálne uskutočnených možností foriem vývinu tejto spoločnosti, nesenú reálnymi objektívnymi protirečeniami jej reprodukčného

cyklu. Inými slovami, byrokratizmus by sme nevideli ako „reálnu formu tých sociálnych vzťahov, ktoré socializmus ešte nestacič pretvorí“, ale ako javovú formu vzťahov, ktoré socializmus zatial vytvoril.

Toto hľadisko nám tiež zabraňuje, aby sme formy reprodukcie tejto javovej formy na úrovni každodenného vedomia nazvali „prevrátenými formami vedomia“, či „prevrátenými predstavami“. Skôr by sme sa prikláňali k myšlienke, že každodenné vedomie tu reálne zaznamenáva a spracováva isté javy spoločenského života, ktoré sa na úrovni jeho systematizovaných foriem z rôznych dôvodov cielene ignorujú.

A napokon, tento pohľad na byrokratizmus, ale i na iné javové formy spoločenskej reprodukcie, sa nám zdá aj strategicky významný, pretože pri hľadaní príčinných súvislostí existencie týchto javových foriem presúva fažisko pozornosti zo „starých, zdedených“ vzťahov na tie, ktoré aj vo svojej negatívnej podobe vznikajú v reálnom procese vývinu súčasného socializmu. Spoluurčuje tak aj povahu opatrení, nevyhnutných na ich prekonávanie. Pravda, ich predpokladom je už diferencovanejšia analýza konkrétnych spoločensko-ekonomických mechanizmov vzniku a reprodukcie týchto javových foriem, predpokladajúca spoluprácu viacerých spoločenskovedných disciplín. Naše úvahy smerovali iba k naznačeniu ich reálneho spoločenského statusu.

LITERATÚRA

1. MARX, K.: Kapitál. Zv. 3. Bratislava 1987.
2. MARX, K.: Kapitál. Zv. 1. Bratislava 1985.
3. ČERNÍK, V.: Forma javu a prevrátené vedomie. In: Filozofia 1983, č. 3.
4. ČERNÍK, V.: Systém kategórií marxistickej dialektiky. (Kritika Hegelovej logiky ako vedy). Bratislava 1984.
5. Sociologický slovník. Bratislava 1970.
6. CIBULKA, J.: Přínos Marxova Kapitálu k poznání společenských zákonů. Praha 1962.
7. LENIN, V. I.: Zobrané spisy. Zv. 33. Bratislava 1986.
8. Filosofskaja enciklopedija. Zv. 5. Moskva 1970.
9. Filozofický slovník. Bratislava 1977.
10. ADAM, S.: O teoriích spoločenského vývoje. Praha 1981.
11. FEDOSEJEV, P. N.: Dialektika současné epochy. Praha 1982.
12. LENIN, V. I.: Zobrané spisy. Zv. 1. Bratislava 1979.
13. KARABANOV, N. V.: Problemy razvitiya soialnykh poñatiij. Moskva 1985.

К ПОНЯТИЮ „ПРЕВРАЩЕННЫЕ ФОРМЫ СОЗНАНИЯ“

Любница Габова

Предметом статьи являются некоторые негативные явления нашей современности, обозначаемые в некоторых философских анализах Марксовым термином „превращенное сознание“. Сравнивая смысл, вкладываемый Марксом в это понятие, с характером этих современных явлений и объективных общественных процессов, автор стремится показать, что с точки зрения сущности процессов, протекающих в нашем обществе, эти явовые Формы, и их воспроизведение на уровне обыден-

ного сознания являются не превращенными, а наоборот, адекватными, обусловленными объективными противоречиями современного общественного процесса.

ZUM BEGRIFF VERGEHRTE BEWUSSTSEINSFORMEN

Lubica Hábová

Der Beitrag nimmt Bezug auf einige negative Erscheinungen unserer Gegenwart, die in einigen philosophischen Überlegungen mit dem Marxschen Terminus „verkehrtes Bewusstsein“ bezeichnet werden. Durch Komparation der Bedeutung dieses Begriffs, die ihm von Marx zugeschrieben wird mit der Natur dieser Erscheinungen der Gegenwart sowie objektiver Gesellschaftsprozesse ist die Vf. bemüht zu zeigen, dass unter dem Gesichtspunkt des Wesens der in unserer Gesellschaft ablaufenden Prozesse, diese Erscheinungen aber auch ihre Reproduktion im Bereich des alltäglichen Bewusstseins nicht verkehrt, sondern adäquat sind, da sie von den objektiven Widersprüchen des Gesellschaftsprozesses der Gegenwart getragen werden.